न्यासधृतमन्त्रे "ऋं नमो दक्षिणाग्रांशे ऋं नमो वामभ्रांशे"। इति। अनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमः। "उः क्वावेडस्तु वेट्क ऋः। षड्ग-ऋस्वः"। एतेन ऊौऊड् गत्यामित्यस्य लुङि अडुऊौकादिति सिद्धम्॥)

ऋ, प्रापे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-परं-सकं-अनिट्।) प्रापः प्राप्तिः। "ऋच्छति धनं क्षती"। इति दुर्गादासः॥

ऋ, इर ल गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-अनिट्॥)

ऋ, र लि गत्याम्। (जुहो-परं-सकं-अनिट्।) र वैदिकः। लि इयर्त्ति। शपो लुक्करणादस्य शद्-शानयोरेव ऋच्छादेशः। इयृच्छत् समियृच्छानः। इति दुर्गादासः॥

ऋ, र न हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-अनिट्।) र वैदिकः। न ऋणोति। रेफादि-स्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥

ऋ, व्य गर्हणम्। वाक्यम्। देवमातरि स्त्री। इति मेदिनी॥ (सम्बोधनम्।) परिहासः। वाक्यविकारः। इति शब्दरत्नावली॥ (पुं, स्वर्गः॥)

ऋक्, [च्] स्त्री, (ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया। ऋच्+क्विप्।) वेदविशेषः। ऋग्वेदः। इत्यमरः॥ अस्य एकविंशतिशाखाः। वेदमन्त्रविशेषः। तस्य लक्षणम्। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः। अस्यार्थः। यत्रार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुबादिपादस्थितिः। इति जैमिनिः॥ (ऋग्यजुःसामाथर्व्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्विधानैरुपाध्यायं भिषजञ्च सम्भ्रयोः रक्षां कुर्य्युः॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविंशे-ऽध्याये॥)

ऋक्थं, क्ली, (ऋच् स्तुतौ ऋच्+"पाॠतुदिवचि-रिचिसिचिभ्यस्थक्"।२।७। इत्युणादिसूत्रेण थक्।) धनम्। इत्यमरः॥ स्वर्णम्। इत्युणादिकोषः॥ (यदुक्तं शब्दार्णवे। "हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं विक्ष-म्यक्थं धनं वसु"॥) पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः"। इति याज्ञवल्क्यः। "ऋक्थमूलं हि कुटुम्बं"। इति दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम्॥)

ऋक्ष, न र बधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) र वैदिकः। न ऋक्ष्णोति। इति दुर्गादासः॥

ऋक्षं, क्ली, पुं, (ऋष्+स। "स्रुवच्चिक्लृप्तिभ्यः कित्"। ३। ६६। इत्युणादिसूत्रेण कित्।) नक्षत्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः।२।९९। "पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात्। पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्"॥ तच्च अश्विन्यादिभेदेन सप्तविंशतिः।) राशिः। इति ज्योतिषम्॥ (राशयश्च मेषवृषादिभेदेन द्वादश। अस्मिन्नर्थे प्रमाणं यथा रघौ।१२।२५। "प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः। दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः"॥ "ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव"। इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

ऋक्षः, पुं, (ऋक्ष्+अच्।) पर्व्वतविशेषः॥ (अयं हि कुलाचलानामेकः। यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ॥ "माहेन्द्रसुक्तिमलयर्क्षकपारिपात्राः सह्याः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः"॥) भल्लूकः। (यथा मनुः।१२।६७। "वको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलन्तु मर्कटः। स्त्रीभृत्यस्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः"॥) शोणाकवृक्षः। इति मेदिनी॥ शोणाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वनामख्यातोऽजमीढ़पुत्रः। यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्त्तने। ३२।८७। "धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीढ़ः समेयिवान्। ऋक्षं स जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम्"॥ स्वनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः। यथा, तत्रैव ३२।१०४। "विदूरथस्य दायद ऋक्ष एव महारथः"॥ तथा स्वनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः। यथा, महा-भारते १। पुरुवंशानुकीर्त्तने। ९५।२४। "अरिहः खल्वङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम्"॥ एतेन पुरुवंशे त्रयएव ऋक्षनामानो राजानः सम्भूताः॥)

ऋक्षगन्धा, स्त्री, (ऋक्षस्येव गन्धो यस्याः।) वृक्ष-विशेषः। वीरताड़ इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। कृष्णान्त्री २ आवेगी ३ रुद्रदारकः ४ जुङ्गः ५। इत्यमरः॥ ऋषिजाङ्गल इति ख्यातो वृक्षश्च। तत्पर्य्यायः। ऋष्यगन्धा २ ऋषिजाङ्गलिका ३ इति रत्नमाला। क्षीरविदारीवृक्षः। तत्पर्य्यायः। महाश्वेता २। क्षीरिका ३। ऋक्षगन्धिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (रुद्रदारकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञेयाः॥)

ऋक्षगन्धिका, स्त्री, (ऋक्षगन्धा+स्वार्थे कन्। अत इत्वम्।) कृष्णभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। क्षीर-विदारी २ महाश्वेता ३। इत्यमरः॥

ऋक्षरं, क्ली, (ऋषी गतौ। ऋष्+"तन्यृषिभ्यां क्सरन्"।३।७५। इत्युणादिसूत्रेण क्सरन्।) वारि-धारा। इति मेदिनी॥

ऋक्षरः, पुं, (ऋष+"तन्यृषिभ्यां क्सरन्"। ३। ७५। इत्युणादिसूत्रेण क्सरन्।) ऋत्विक्। इति मेदिनी॥

ऋक्षराजः, पुं, (ऋक्षाणां भल्लूकानां राजा। राजाहःसखिभ्यष्टच्।) जाम्बवान्। इति रामा-यणम्॥ (यथा, हरिवंशे। ३८।४१। "लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्"॥)

ऋक्षेशः, पुं, (ऋक्षाणां नक्षत्राणामीशः।) चन्द्रः। इति हलायुधः॥

ऋच, शु नुत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शु ऋचति। आनर्च। इति दुर्गादासः॥

ऋचीषं, क्ली, (ऋचतीति। ऋच्+बाहुलकात् कीषन्।) पिष्टकभर्जनपात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

ऋच्छ, शु मूर्त्तौ। गमने। मोहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं अकच्छ-सेट्।) शु ऋच्छती ऋच्छन्ती। मूर्त्तिः कठिनीभावः। "मूर्त्तिः काठिन्य-कायगोरित्यमरात्। ऋच्छति घृतं कठिनं स्यादि-त्यर्थः। ऋच्छति रुद्रो गच्छति मुह्यति वेत्यर्थः। मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राञ्चः। ऋच्छति रुद्रस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थः। इति रमानाथः"॥ इति दुर्गादासः॥

ऋच्छरा, स्त्री, (ऋच्छति परपुरुषं प्राप्नोतीति। ऋच्छ+"ऋच्छेरः"३।१३१। इत्युणादिसूत्रेण अरः। अरन् इति प्रमाद इति पारायणीयम्।) वेश्या। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, अथर्व्ववेदे १०। ९२०। "ऋच्छरा ये च ते शफाः"॥)

ऋज, ड गत्याम्। स्थैर्य्ये। ऊर्ज्जने। अर्ज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-आत्मं-सकं-अकच्छ-सेट्।) ड अर्ज्जते। ऊर्ज्जनं जीवनं बलवद्भावश्च। इति दुर्गादासः॥

ऋज, इ ड भृजि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (इदित् भ्वादि-आत्मं-सकं-सेट्।) इ ऋज्झते। ड ऋज्झते मत्स्यं सूपकारः। इति दुर्गादासः॥

ऋजीषं, क्ली, (अर्जते रसोऽस्मादिति। ऋज्+"अर्ज-र्ज्जश्च" इत्युणादिसूत्रेण ईषन्।) पिष्टपचनम्। पिष्टकभर्जनपात्रम्। इति हेमचन्द्रामरौ॥ नरक-विशेषः। अत्र पिष्टपचनप्रक्षेपः। (यथा, मनुः ४।९०। "लोहशङ्कुमृजीषञ्च पश्यन् शाल्मलीं नदीम्"॥ धनम्। सोमलतायाः उद्धृतो रसः। यथा, ऋग्वेदे ३। ४३। ५। "कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन्"। "ऋजीषिन् सोमवन्"। इति भाष्यम्"॥)

ऋजु, त्रि, (अर्जयति गुणान्। अर्ज अर्जने। "अर्जि-दृशीति"। १। २८। उणादिसूत्रेण साधुः।) अवक्रम्। सोजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अजि-ह्मम् २ प्रगुणम् ३। इत्यमरः॥ प्राञ्जलः ४ सरलः ५। इति जटाधरः॥ ("उमां स पश्यन् ऋजुनेव चक्षुषा"। इति कुमारे ५। ३२॥ यथा, मनुः। २। ४७। "ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरवक्राः सौम्यदर्शनाः"॥ स्त्रियां ङीष्पक्षे यथा, माघे १२।१८। "ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धरा-श्चलावचूड़ाः कलघर्घरारवैः"॥ अनुकूलम्। यथा, ऋग्वेदे ५। ४१। १५। "ऋजुहस्त ऋजुवनिः"। "ऋजुहस्तस्तदनुकूल-हस्तः"। इति भाष्यम्॥ शोभनम्। यथा ऋग्वेदे ५। ४४। ५। "धारवाकेष्वृजुगाथः"। "ऋजु-गाथः शोभनस्तुतिकः"। इति भाष्यम्॥ वसुदेव-पुत्रभेदे पुं। यथा भागवते ९। २४। ५४। "ऋजुं संमर्द्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम्"॥)

ऋजुकायः, पुं, (ऋजुः सरलः कायो यस्य।) कश्यप-मुनिः। इति जटाधरः॥ अवक्रशरीरे त्रि॥ ("तस्मिन्स्वस्तिसमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्"। इति भागवते ३। २८। ८॥)

ऋज्वः, पुं, (ऋज्+"ऋज्वेन्द्राग्रवज्रेति"। २। २८। उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् गुणाभावश्च।) नायकः। इत्युणादिकोषः॥ (सरलगामिनि, त्रि। यथा ऋग्वेदे १। ११७। १४। "युवं भुज्यु-मर्णवो निः समुद्रादिभिरूहथुः ऋज्वेभिरश्वैः"।